

REPREZENTĂRI ALE MOTIVELOR ZODIACALE ÎN ICONOGRAFIA OCCIDENTALĂ ȘI ÎN CEA ROMÂNEASCĂ (1)

Antonela Corban, Assoc. Prof., PhD, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: One of the strangest situations in the world of Christian art is the presence in many cathedrals and churches of the zodiacal signs, considering the great theoretical debate and opposition among theologians that the practice of astrology has generated. The purpose of this paper is to point out the most important moments of the theoretical debates on the usefulness of astrology or the damage it can bring (see St. John Damaskinus, Origen, St. John Chrysostom) and how it came to be represented in the Christian iconography, as a form of timekeeping, among other things.

Keywords: zodiacal signs, theological debates, astrology and church

Una dintre cele mai fascinante reprezentări (și, în egală măsură, dintre cele mai derutante) care poate fi întâlnită în spațiul bisericesc creștin, atât în catedralele occidentale, cât și în bisericile răsăritene, este imaginea zodiacului. Sunt binecunoscute originile caldeene ale zodiacului, acesta fiind preluat și utilizat de-a lungul timpului în multe spații geografice și spirituale (în Egipt, în Grecia și Roma). Deși în secolul IV creștin el a fost interzis în mod oficial, zodiacul a continuat să existe și să fie folosit chiar în spațiul bisericesc. De aceea, ne putem pune întrebări cu privire la modul cum a fost posibilă o astfel de continuitate. O modalitate de a justifica prezența zodiacului în lăcașul de cult sub forma reprezentărilor picturale sau sculpturale, alături de imaginile care existau efectiv în scrierile bisericești, a fost asocierea acestuia nu atât cu predicția astrologică, cât mai ales cu trecerea și măsurarea timpului (cu începutul și sfârșitul acestuia), cu explicarea anumitor semne ale anotimpurilor și cu muncile anului. Variantele de reprezentare au fost alese, la rândul lor, în funcție de modul de înțelegere a timpului de către artiști. De aceea regăsim în picturi, sculpturi și mozaicuri, interpretarea liniară a timpului sau pe cea circulară, fiecare cu particularitățile sale, timpul ca o categorie filosofică sau pur și simplu, timpul obișnuit, al vieții de fiecare zi.

1. Reacții față de astrologie și zodiac

În anii 357 și 358 d.H., Constantius II (al doilea fiu al lui Constantin cel Mare) declară ilegale toate formele de divinație, arta prezicerii, astrologia, activitatea augurilor, a vrăjitorilor fiind interzise. „Curiozitatea tuturor oamenilor cu privire la divinație (*divinandi curiositas*) trebuie să tacă pentru totdeauna”¹, a anunțat el. Constantius a ordonat caldeenilor, magilor și altora etichetați cu denumirea de malefici, să nu mai practice nicio formă de divinație. („Chaldaei ac magi et ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur.”, Cod.Theod. 9.16.4)².

Dar ce anume a putut determina o astfel de reacție din partea împăratului? Divinația și astrologia au fost foarte populare în Imperiul Roman și erau metode la care chiar împărații au recurs destul de des, de-a lungul timpului. ("Divinația, ca și activitățile religioase, este îndeaproape implicată în activitatea politică, ba chiar, aceasta este o parte integrantă a ei. Puterea lui *auspicium* a fost un fenomen secundar autorității politice a imperiului.”³) Odată

¹ Apud. Frank R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization: C. 370-529*, Brill, Leiden, 2001, p. 61

² Boyd William Kenneth, *Edicts of the Theodosian Code*, Forgotten Books, London, 2013

³ Barton Tamsyn S., *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine Under the Roman Empire*, University of Michigan Press, 2002, p. 34. *Auspicium*, (lat., a privi la păsări), era o formă de divinație care nu era o predicție pentru o acțiune viitoare, ci oferea un semn de la zeu, indicând aprobarea sau

cu dispariția vechilor idealuri republicane colective și cu apariția unui nou tip de roman, cel cu fire ambițioasă, într-o permanentă luptă pentru putere individuală (de tipul lui Cezar, Octavian, Tiberiu), astrologia și practicanții ei au devenit instrumente (chiar aliați) de atingere a unor idealuri politice personale. Este binecunoscut cazul lui Augustus care a folosit astrologia la maxim pentru a-și împlini propriile ambiții, după care a dat legi de interzicere a acesteia (în anul 11 d.H.), pentru a nu fi utilizată de alții împotriva lui (erau interzise consultațiile particulare, fără martori și discuțiile despre moarte). Propriu-zis, împărații se temeau de posibilele preziceri astrologice despre moartea lor, care ar fi oferit condiții favorabile posibilelor comploturi organizate de adversari. Mai târziu, în anul 296 d.H., Dioclețian a dat un edict (ce a fost inclus ulterior în *Justinian Codex*, 9.18.2), în care spunea: "Este în interesul public ca oamenii să învețe și să exerseze arta geometriei. Dar arta matematică (astrologia) merită să fie pedepsită și este absolut interzisă"⁴. Interesantă această denumire pentru astrologie ca „artă matematică”, ce se deosebește atât de radical de arta geometrică. Oricum, este evident faptul că împărații nu-și doreau propriu-zis să desființeze astrologia, ținând cont de faptul că cei mai mulți au abuzat de ea. Principalul lor scop era să o folosească în propriul interes și să nu mai aibă nimeni acces la dânsa.

1. Părinții bisericii și atitudinea față de astrologie

Sfinții părinți ai bisericii au avut o atitudine de respingere la adresa astrologiei și a zodiacului. Ne vom opri doar la câteva cazuri, la Origen, la Sf. Ioan Damaschin și Sf. Ioan Hrisostom, observând că punctele lor de vedere se vor regăsi ulterior ca „argumente” (sub formă de imagini) în reprezentările picturale din cadrul bisericilor sau catedralelor. În capitoul 23 al *Filocaliei* lui Origen este prezentat un detaliu foarte important, care a fost urmat de către toți artiștii creștini care au pictat zodiacul. Este vorba despre faptul că prin prezența semnelor astrologice s-a urmărit, de fapt, indicarea unei perioade mai scurte sau mai lungi de timp. „Trebuie să susținem cu toată tăria că luminoasele corpuri cerești au fost făcute ca să marcheze diferitele etape cronologice”⁵ (Acest text este un comentariu la cuvintele biblice, din *Facerea*: „Și să fie spre semne, ca să deosebească anotimpurile, zilele și anii”).

Prima idee pe care Origen o contestă este fatalismul și relația dintre zodiac, astre și momentul nașterii omului sau a popoarelor. O astfel de presupuziție ar conduce la o absență a voinței omului și a responsabilizării acestuia pentru faptele sale, fapt inacceptabil pentru teolog. „Dacă așa ar sta lucrurile, atunci n-ar mai avea valoare nici învățătura despre judecata lui Dumnezeu și nici amenințările celor păcătoși care urmau să fie pedepsiți și, de bună seamă, nici răsplătirile făgăduite celor buni”⁶. Ceea ce dorește Origen să ne indice sunt modalitățile prin care omul se poate mântui, adică doar pe baza faptelor proprii (dar, ne avertizează el, pe care Dumnezeu le știe de mai înainte). Cu o serie de exemple luate din *Biblie* (fapta lui Iuda) ridică și problema: dacă Dumnezeu cunoaște din veac faptele fiecăruia, atunci mai poate depinde de noi mântuirea? Argumentarea pe care o dezvoltă mai departe, conduce la concluzia că stelele nu pot fi cauza evenimentelor din viața omului, dar că, în schimb, pot să le prevestească, altfel spus acestea nu sunt determinante, ci doar semnificative. Și chiar și aceste prevestiri nu pot fi cunoscute în totalitate de oameni, ele fiind în grija unor forțe mult mai mari decât el, adică a puterilor cerești.

La rândul său, Sfântul Ioan Damaschin explică importanța asumării de către om a propriilor acțiuni și respinge acea latură a astrologiei care susține ideea de necesitate,

dezaprobarea unei acțiuni. William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Marshall, London, 1975, pp. 174-179

⁴ Apud. Barton Tamsyn S., *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine Under the Roman Empire*, p. 59

⁵ Origen, *Filocalia*, Ediutra IBMBOR, 1982, p. 595

⁶ Ibidem, 596

întrucât aceasta l-ar absolvi pe om de consecințele faptelor sale. „Elinii spun că prin răsăritul, apusul și prin conjuncția planetelor, a soarelui și a lunii, se conduc destinele noastre. Cu aceasta se ocupă astrologia. Iar noi susținem că ele sunt semne de ploaie, de secetă, de frig, de căldură, de umezeală, de uscăciune, de vânturi și de alte asemenea, dar nici într-un caz semne ale faptelor noastre, căci noi am fost făcuți liberi de Creator și suntem stăpânii faptelor noastre. Dacă facem toate din cauza mișcării stelelor, facem cu necesitate ceea ce facem, iar ceea ce se face cu necesitate nu este nici virtute, nici viciu. Iar dacă nu am dobândit nici virtute, nici viciu, atunci nu suntem vrednici nici de laude, nici de pedepse”⁷.

Pe de altă parte, el nu respinge explicațiile de ordin psihologic și consecințele pe care le-ar putea antrena mișcarea astrelor la nivelul stărilor și dispozițiilor omului. „Noi spunem că stelele nu sunt cauza celor care se întâmplă, nici a producerii celor care se fac, nici a distrugerii celor care pier, ci mai degrabă semne ale ploilor și schimbării aerului... Calitatea aerului, însă, care rezultă din pricina soarelui, lunii și stelelor, dă naștere într-un fel sau altul la diferite temperamente, stări sufletești și dispoziții. Dar stările sufletești fac parte din actele care sunt în puterea noastră, căci atunci când ele se schimbă sunt stăpânite și conduse de rațiune”⁸.

Aceeași atitudine o are și Sf. Ioan Gură de Aur, care respinge ideea de soartă și providență, care i-ar determina pe oameni să comită acțiuni pentru care aceștia nu ar fi responsabili. (*Cuvântul* III: „Dacă toate se întâmplă din pricina soartei, și nu a voinței, atunci nu poate avea acela o altă apărare mai mare decât soarta. Iar dacă voința e stăpână și mai puternică decât soarta, atunci soarta nu există; că dacă există soartă, atunci trebuie neapărat, în ciuda tuturor eforturilor noastre, să se împlinescă poruncile ei și, prin urmare, zadarnic este pedepsit acela, zadarnic nu-i iertat.”) În predica *Pentru mincinoșii proroci*, Sf. Ioan Hrisostom condamnă foarte sever toate practicile de origine păgână, punându-și întrebările: "Că ce creștini sunt aceia care păzesc basme jidovești și elinești și ursitorile și vrăjile și astrologiile și farmăcătoriele, și advarele și obriciri de zile, și de luni și de ani, și trepetnice și cuviri și glasuri de păsări și ceia ce aprind lumini la fântâni și să scaldă, și ceia ce păzesc întâmpinările?"⁹. Nicolae Cartoian amintește faptul că această omilie a fost tradusă pentru prima dată la 1691 de către Radu Greceanu și a fost inclusă în publicația cu titlul *Mărgăritariul*¹⁰.

3. Zodiacul și textele bisericești românești

Informații despre utilizarea zodiacului pe teritoriul țării noastre și despre primele atestări referitoare la acesta, le putem regăsi în lucrările lui Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*¹¹ (în capitolul „Epoca post-coresiană”) și în *Cărțile populare în literatura românească*. Aici autorul prezintă o serie de scrieri vechi care fac trimitere și la astrologie, grupate sub titlul de *Literatura de prevestire*.

Rojdanicul sau *Rujdenița* (Zodiacul) este cartea folosită la nașterea copiilor, care prevede viitorul după luna sau după constelația în care aceștia s-au născut. Acesta a fost tradus de preotul Ion Românul din Sânpetru în anul 1620 și face parte din *Codex Neagoeanus* (manuscris din care s-a păstrat doar descrierea pentru patru luni, de la septembrie la decembrie, restul paginilor fiind pierdute). În prezentare era folosită denumirea arhaică pentru a indica lunile anului, de exemplu luna Răpciuni pentru

⁷ Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, Editura Scripta, București, 1993, p. 58

⁸ Ibidem

⁹ Ioan Gură de Aur, *Cuvânt despre prorocii mincinoși și dascălii mincinoși și lipsiții de Dumnezeu eretici și despre semnele sfârșitului veacului acestuia*, 2001, p. 371.

¹⁰ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974, p. 219

¹¹ Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. 1, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1940, p. 75

septembrie, Indrele (Undrea) pentru decembrie, Brumar pentru noiembrie. Un aspect care astăzi pare amuzant este faptul că în unele scrieri ulterioare nu s-a mai folosit denumirea de *Rojdanic*, ci „Însemnare pe luni când să nasc copiii și fetele” (ca și cum fetele nou-născute nu erau copii). Prevestirile sunt structurate în funcție de lună și în funcție de cele două sexe: fecior sau fată. Uneori acestea sunt de o maximă generalitate, alteori se merge până la detalii (cum ar fi semnele de pe corp). Sunt precizate caracteristicile fizice și morale ale oamenilor, se fac referiri la viitoare evenimente din viața lor (căsătoria, numărul de copii, ocupația, câți ani vor trăi). De multe ori sunt amintite posibilele primejdii sau bolile prin care vor trece cei născuți într-o lună anume și în ce etapă a vieții lor să se ferească de acestea. Sunt recomandate și remedii pentru a se ieși cu bine din aceste încercări: rugăciuni la un sfânt anume sau la Iisus Hristos, purtarea de amulete sau leacuri cu efect general. „Oamenii care se nasc întru această planetă sunt muncitori, lacomi, zavistnici, vicleni la vorbă, gânditori, plini la trup./ Tot această planetă face rânduială la urechea dreaptă și la oasele mari, la splină melancolie, de la care se scornește boala”¹².

Gromovnicul sau *Gromolnicul* (*gromu*, slav. tunet) dezvăluie soarta oamenilor și a culturilor agricole în funcție de fenomenele meteorologice și, mai ales, în funcție de modul cum cade tunetul (ziua, noaptea, de la apus, de la răsărit), la care se adaugă și zodiile. Interesant este faptul că prima carte publicată de Mitropolia de la Alba Iulia, în anul 1639, a fost chiar un *Gromovnic* (copiat după un exemplar adus din Țara Românească, din tipografiile lui Matei Basarab, de către Vlădica Ghenadie). Dar cel mai vechi exemplar cunoscut este cel din 1636, copiat de popa Stanciu din Sărata Oltului (județul Sibiu), din care se mai păstrează doar câteva fragmente (aflate la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj).

Ca și în *Rojdanic*, informația din *Gromovnic* este organizată în funcție de zodii iar evenimentele anunțate sunt prezentate tot de o manieră generală, vagă. Astfel, sunt aduse în atenție principalele teme care trezeau interesul în perioada când acesta fost alcătuit: soarta omului, bolile și războaiele, starea vremii (mai ales perioadele de secetă sau de inundații), efectele vremii asupra surselor de hrană (vegetale sau animale). „Cât de mult era căutat acest text de astrologie de cititorii vremurilor trecute care, mai ales în lungile nopți de iarnă, așteptau iarăși să vadă ce se va alege de semințele ce germinau sub brazdele jilave, acoperite de zăpadă”¹³. Textul oferea mai întâi un tabel în care erau înscrise anii, fiecare cu planeta guvernatoare. Apoi erau oferite informații amestecate și dezordonate, uneori contradictorii, referitoare când la vreme și la starea de sănătate a omului, când la amănunte legate de plante și animale, când la recoltă și la lunile anului. „*Arătarea timpului în planeta a patra, Soarele*. Cu mare noroc stăpânește pre cei puternici, și pre regi, și pre toate domniile și din paseri pre vulturi, și pre șoimi și asupra fiarelor, pre leu, și pre leopard, și pre tigri. Face orânduială la ochi, la inimă, la creier, la splină, la partea trupului spre dreapta; dragoste la oameni, înalte priceperi, îndreptători veseli, vrednici de cinste, mândri, dar norocoși. Anul uscat, de măsură roditor. Gângăni puține, muște. Stricare de pomi. Pește și raci mulți, tună des, prune multe, pere și mere nu; bucatele de toamnă multe, mazărea și orzul să se semene la loc cu reveneală; fân mult, orz și vin iar mult. Primăvara nădejde de moină, Aprilie amestecat, în Mai frig. Vara întâi nu prea bine, apoi se schimbă cu ploaie, ziua cald, noaptea rece. Iulie răcoros. Toamna luminată și cu bună nădejde de zăpadă; frig cu soare. Iarna uscată și frumoasă”¹⁴.

În variantele reproduse mai târziu ale *Gromovnicului*, vor fi introduse chiar elemente de mitologie populară sau superstiții („Și vor mânca vârcolacii luna de trei ori în an”, cu referire la zodia Leului). În *Gromovnic* se realizează o ierarhizare a zodiilor, indicându-se

¹² Apud. Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, p. 223

¹³ Ibidem, p. 225

¹⁴ *Gromovnic din bătrâni*, Editura Porțile Orientului, Iași, 1993, pp. 15-16

care sunt benefice și care nu, utilizându-se numele lor arhaice. Astfel zodiile bune sunt: Berbecul, Vițelul (Taurul), Fata (Fecioara), Peștele (Peștii), iar cele de mijloc sunt: Geamănul, Cumpăna (Balanța), Vânătorul (Săgetătorul), Udeala (Vărsătorul). În egală măsură, suntem avertizați și care sunt zodiile rele: Racul, Cornul de capră (Capricornul), Leul și Scorpia (Scorpionul)¹⁵.

Trepeticul (*trepetics*, slav. tremur) includea variante de explicații și preziceri, în funcție de anumite mișcări ale corpului (zbaterea ochilor, clipirea genelor) și cel mai vechi exemplar cunoscut este tot din 1639. „Ochiul drept de ți se va clăti, ce vei gândi, rep voie-ți va fi. Ochiul stâng și sprânceana stângă de se vor clăti amândouă odată, o mânie iute despre o parte îți va veni și apoi iară se va potoli¹⁶”.

Nu putem să nu remarcăm situația paradoxală în care s-a aflat acest tip de texte. Pe de o parte, ele îi fascinau pe oamenii din toate categoriile sociale, erau foarte căutate și reproduse într-un număr mare, în ciuda faptului că pravilele bisericești le interziceau. Pe de altă parte, ele erau transcrise chiar de călugări sau erau tipărite chiar în cadrul tipografiilor ce aparțineau Mitropoliilor.

¹⁵Ibidem, p. 89

¹⁶ Apud. N. Cartoian, op. cit., p. 227

Ceaslov, 1860, detaliu *Zodiac*, Mănăstirea Cetățuia, Iași, foto Pr. Dr. Daniel Jitaru

Un exemplu de reprezentare a zodiacului într-o carte bisericească, îl găsim în *Ceaslovul* de la 1860, care se află în depozitul de carte veche din cadrul muzeului Mănăstirii Cetățuia din Iași. Imaginea aceasta apare înainte de *Sinaxar* (calendarul în care numele sfinților sunt înregistrate după zilele anului).

Desenul prezintă anumite asemănări la nivel de tematică, cu picturile murale existente la mănăstiri (de care ne vom ocupa într-un capitol viitor). Tatăl, Creatorul cerului și pământului, înconjurat de stele, soare și lună, binecuvântează creația. Dedesubt, se află mai multe cercuri concentrice (cercul fiind considerat semnul unității originare și al cerului) în mijlocul cărora prezența Tatălui este sugerată simbolic, sub forma ochiului încadrat într-un triunghi înconjurat de raze. Centrul cercului și limitele sale periferice sunt asociate de Pseudo-Dionisie Areopagitul cu relația dintre ființă și cauza sa, în sensul că odată cu îndepărtarea de unitatea centrală, totul se multiplică. Din acest motiv, în același cerc, sunt desenate patru elemente vegetale pentru a indica cele patru anotimpuri: o creangă desfrunzită pentru iarnă, flori pentru primăvară, un snop cu spice de grâu pentru vară și un amestec de fructe și viță de vie, pentru toamnă. În următorul cerc sunt încadrate, în douăsprezece cercuri mai mici, simbolurile zodiacale. Acestea sunt prinse de jur împrejur în lanțuri ce se împletesc și creează un fel de semn al infinitului, poate pentru a sugera ideea de soartă implacabilă, un fel de înlănțuire la nesfârșit. Fiecare cerc cu simbolul astrologic are trecută și luna calendaristică, scrisă cu litere chirilice. De jur împrejur, este următoarea inscripție, realizată tot cu litere chirilice: „Tu ai săvârșit zorile și Soarele. Tu ai făcut toate cele frumoase ale pământului, vara și primăvara tu le-ai zidit pre ele. *Psalm. Op. Stih. Zi.*”

Bibliografie

- Barton Tamsyn S., *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine Under the Roman Empire*, University of Michigan Press, 2002
- Boyd William Kenneth, *Edicts of the Theodosian Code*, Forgotten Books, London, 2013
- Cartoian Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, volumul I, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1940
- Cartoian Nicolae, *Cărțile populare în literatura românească*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974
- *** *Gromovnicul din bătrâni*, Editura Porțile Orientului, Iași, 1993
- Newman William R., Grafton Anthony (eds.), *Secrets of Nature: Astrology and Alchemy in Early Modern Europe*, Massachusetts Institute of technology, 2001
- Origen, *Scrieri alese. Exegeze la Noul Testament. Despre rugăciune. Filocalia*, Editura IBMBOR, București, 1982
- Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, Editura Scripta, București, 1993
- Sf Ioan Hrisostom, *Despre soartă și providență și alte omilii*, Editura IBMBOR, București, 2005
- Smith William, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Marshall, London, 1975,
- Trombley Frank R., *Hellenic Religion and Christianization: C. 370-529*, Brill, Leiden, 2001